

1806 – La descripciun da Tujetsch da pader Placi a Spescha

La descripciun da Tujetsch ha pader Placi a Spescha dedicau "Dem Napoleon, Kaiser der Französischen Republik.» La lavur cumpeggia 930 paginas screttas a maun. Pader Placi a Spescha (1752 – 1833) descriva la Val Tujetsch ord vesta digl onn 1806. Igl ei quei l'emprema vasta descripciun da nossa val. Ella ei unica e da gronda valeta per la historia da nossa vischnaunca. Pader Placi descriva las instituziuns dalla vischnaunca, sur dil far e demanar dils habitonts da lezs onns, davart usits e tradiziuns. La lavur ei scretta en tudestg, igl archiv da vischnaunca ei denton en possess d'ina translaziun, in extract e resumaziun en versiun romontscha. Ei maunca la menziun dil translatur da quella lavur. Tgunsch ei Gion Felici Monn, (1876 – 1954), anteriur deputau e president communal, igl autur dalla presenta translaziun ed adattaziun.

Per numnar las differentas parts ni capetels da quella descripciun drova pader Placi a Spescha il plaid "**polizia**". L'introducziun formescha ina descripciun geografica dalla vischnaunca. Silsunter suonda igl emprer capetel cul tetel:

1. Polizia dalla val ni dalla vischnaunca

Premissas per ina polizia ein leschas e regulativs. La polizia sereparta en ina giudiziala, economica e spirituala. La poliza giudiziala punescha surpassaments da leschas ed ordinaziuns. La polizia economica risguarda ils uordens e lai pigl auter trer mintgin a nez sco el vul. Uordens e leschas dueien esser gestas e claras. Ellas ston esser adattadas alla situaziun locala, al temps ed alla glied; plinavon generalas, d'avantatg ed acceptadas dil pievel.

Leschas ed ordinaziuns vegnan proponidas dils suprastonts dalla vischnaunca e presentadas al pievel, il qual decida cul pli dallas vuschs, tgei che vegn acceptau ni refusau.

Ils suprastonts vegnan elegi dil 40avel onn ensi e restan dus onns en uffeci. Lur diember munta sin sis persunas cun in salter vitier. Las elecziuns vegnan fatgas Mardis-Tschuncheismas. Ils treis emprers numn'ins geraus, ils treis auters cussegliers. In dils cussegliers vegn numnaus dil mistral regent sco siu vicari ni "statalter". Ordinariamein serendan ils suprastonts aunc quella jamna a **Mustér**, nua ch'els ston prestar il sarament avon il mistral e siu cussegl. Quels elegi e saramentai suprastonts ein derschaders da pasch e derschaders en fatgs economics ed ordinaziuns dalla vischnaunca. Ils geraus han el medem temps plaid e vusch el cussegl grond a **Mustér**. Ils cussegliers denton funcziuneschan el cussegl grond sco derschaders mo en cass criminals. (Blutgericht).

Il statalter, numnaus dil mistral, ha dus uffecis: in sco suppleant e l'auter sco conderschader ella economia dalla vischnaunca. Sco suppleant dil mistral ha el da retscheiver tuttas scartiras da quel, surdar quellas agl emprer geraus per investa e publicaziun. Dasperas ha el la survegionza sur vias, punts ed ensemblamein culs cauvitgs sur las lavurs cuminas.

Scadin dils treis geraus ed il statalter han l'obligaziun da tener gratuitamein quater tauri els differentes vischinadis. Lur salari consista en casualas taxas ed ella honor da lur uffecis. Ils geraus numnan era discusamein entginas persunas sco tgisaders, ils quals han principalmein d'haver egl aviart sin sfrusems en uauls e schetgas e purtar tgisa.

In uffeci public ha era il cauvitg, che vegn elegius en mintga vischinadi cul pli dallas vuschs. El ha specialmein da survegilar e controllar ils indrezs da fiug ed aua e pladescha ils pindrers ed ils pasturs da casa e procura per l'indemnasaziun da tals.

Era il cautegia ei ina persuna ufficiala. Mintga alp ha in tal. El survegilescha la cargada e descargada, pladescha fumeglia, survegilescha pasturs, animals e pastira. Plinavon survegilescha el il di da mesiras e reparta gestamein il purament. El procura il sal e meina tut ils quens da sia alp.

Era il pindrer ha ina lavur ufficiala. El vegn eligius dil vischinadi. Bonificaus vegn el cun ina part dil daner da castitgs, ni cun ina paga fixa. El survegilescha ils animals, catscha els ord praus e surdat al possessur cun incassar il castitg fixaus dalla radunonza da vischins.

Medemamein ei era il signun ina persuna ufficiala. El ha la survegionza sur glied, animals, pastira e latg ed auters products d'alp. El ei il maun dretg dil cautegia.

Era ils ulteriurs pasters, il vatgèr, il starler, il vadler, il nurser, il caver e purtger san ins per part veser sco persunas ufficialas. Els catschan ils animals u mintgadi ni da divers temps sin pastira ed anavos. La spisa obtegnan els en roda, la paga en proporziun tenor specia e quantidad d'animals.

Mintga pervenda, mintga caplutta e spenda da paupers ha in ugau. Quels secloman tenor uffeci: ugau pervenda, ugau spenda eav.

Ils "ugaus da tgesa" survigileschan las schetgas, ils uauls schurmegiai.

Vieuas ed orfans retscheivan medemamein in ugau.

Per la survigilonza ed organisaziun dalla lavur cumina vegn elegiu in "meister da lavur cumina".

Il caluster ei era ina persuna ufficiala. Sia lavur ei enconuscenta. Sia paga retila el da bunamanas casualas e dalla pervenda, numnada calustaria.

Igl organist survescha mo alla baselgia parochiala. Leu secatta la suletta orgla dalla val. Da leu, s.Vigeli, retila el la paga.

Persunas ufficialas ein secapescha era ils spirituals; a **Sedrun** il plevon ed in caplon che dat era scola, a **Rueras** e **Selva** mintgamai in caplon.

El concluda quei capetel culs plaids: Ils cheu numnai ufficials, suprastonts e menaders, formeschan la polizia giudiziala, economica e spirituala dalla val.

2. Polizia dallas alps

Introduzziun

Il svilup dallas alps en **Tujetsch** ei tipics pil **Cantun Grischun**. El decuors dil 16avel tochen 19avel tschentaner anflein nus las alps da vischnaunca en possess dils vischins dalla val. Lu dat ei alps feudalas en possess dalla calustra da **Mustér**. Entras la vendita da diversas alps da vischnaunca a vischins neschan alps da corporaziuns. Pli tard cumpra la vischnaunca puspei anavos quellas, ed ellas ein danovamein da diever communal. Plinavon ein alps privatas sesviluppadas e quei entras vender ad jasters, inaga entras l'abbazia da **Mustér** ni era entras la vischnaunca da **Tujetsch**.

Litteratura concernent las alps da Tujetsch dat ei plira.

Aschia per semeglia:

Die Thalgemeinde Tavetsch da Giachen Hasper Muoth, Bündner Monatsblatt, 1898

Las alps de Tujetsch da Gion Antoni Venzin, Rueras, Glogn, 14/1940

Enzatgei ord l'istoria dellas alps tujetschinas da Guglielm Gadola, Mustér, Glogn, 14/1940

Notizias cultur-historicas davart las alps da pader Baseli Berther, Glogn, 14/1940

Pertuccont las alps tujetschinas ei pader Placi a Spescha ualti critics e senuspescha nuota da far attents ils vischins sin fallonzas e negligentschas. Sch'ins persequitescha il svilup sil sectur dallas alps el decuors dil 19avel tschentaner, pon ins bein crer ch'el hagi giu success. Cheu suonda la descripziun ord vesta digl onn 1806.

Las alps sto ins risguardar tenor lur appartenenza, igl uorden d'alp ed ils dretgs da pasculaziun. Partenet l'appartenenza dat ei alps da vischnaunca, privatas e vendidas. Las alps "**Nalps da magher**" e "**Nalps da grass**", **Curnera** e **Cavradi** ein alps vendidas. L'**Alp Tschamut** ei en possess dil vischinadi da **Tschamut**; **Val Val** e **Val Giuv** s'audan alla claustra da **Mustér**. Tut las ulteriuras alps ein alps da vischnaunca.

Gl'uorden d'alp ei il suandont: Mintga alp ha in cautegia. Quel inspectescha l'alp, schebein ins possi cagar ni buc. El communichescha siu meini als pursanavels, e sinquei vegn concludiu davart il cagar cun la pluralidad dallas vuschs. La cargada ha liug per ordinari denter ils 7 e 14 da fenadur. Mintgin catscha ses animals ell'alp. Pressapauc siat dis pli tard serimnan ils pursanavels sin camond dil cautegia en l'alp. Ei va per ulivar e mesirar. Ins decida tenor sort, tgi che hagi da mulscher las vaccas da tgei pursanavel. Igl uorden ei aschia ch'ei tucca buca da mulscher las atgnas. Ei vegn entschiet cul mulscher il medem mument. Suentar il decuors da vegn uras suonda la mesiraziun. Ella vegn registrada cun la noda-casa da mintga pursanavel sin la stiala da latg. Dalla stiala da latg retscheiva il signun ina copia. Sin fundament da quella sa el reparter gestamein il purament. La stiala originala va en possess e survigilonza dil cautegia

per conservar.

Avon entgins onns vegneva buca catschau ils animals communablamein ad alp. Entgins purs mettevan ensemen lur vaccas; il latg vegneva buca mesiraus mobein mintgamai pesaus.

Sch'ei vegn mesirau mo inagada, ston las vaccas restar silmeins vegn uras buca mulschidas.

Vegn ei mesirau duas gadas, quei ch'ei pli d'engrau, lu succeda il mulscher il temps usitau. Il temps da mesirar ha il cautegia la survigilanza sur dil pascular las vaccas.

Il better giu latg; quei schabegia sch'in u l'auter pursanavel vul d'in temps ch'ei da fixar, schar ir ina ni pliras vaccas senza mulscher, ir schetgas. Quei temps vegn nudaus dil cautegia per saver rugalar il debien da tals purs. Suenter ch'ils purs han magliau lur marendas e partiu quella culla fumeiglia e plinavon aunc fatg attents co las vaccas seigien da mulscher e tractar, retuornan ils pursanavels a val.

Ussa stat l'alp cumpleinamein sut survigilanza dil cautegia e signun. Il signun orientescha il cautegia davart il stan dall'alp e dils basegns da fumeiglia e lez organisescha e procura per tut. Mintga alp ha sia untgida en cass da neiv. Succeda quei, serenda il cautegia ell'alp ed ei gideivels. El decida tgei pigliar a mauns cul muvel. Tiel retuorn ell'alp eis el puspei gideivels. Avon la scargada, che succeda per ordinari entuorn ils 28 da settember, serenda il cautegia culs pursanavels ell'alp. Els assistan alla scuntrada e repartiziun dil purament. Quella procedura vegn numnada "spundivas". Dall'alp serendan ils animals els mises e suenter la raccolta dil fretg sin las pastiras da casa e praus.

El decuors digl unviern serimnan cautegia, pursanavels e fumeiglia per far il quen d'alp e pagar la fumeiglia. Quella lavur vegn numnada "tagliar pustretsch". Gl'emprem vegn quintau il sal. Quel croda sin gl'entir muvel. Lu suonda il quen dil sal duvrau en relaziun culs products da latg. Ei suonda il quen dalla maglia, paun, frina, ris eav. ch'ils pursanavels ein stai obligai da dar alla fumeiglia d'alp. Tenor mesira dil latg e quantidad da vaccas vegnan era ils pors cargai. Era quels vegnan risguardai tiel tagliar pustretsch.

Cheu ei aunc da remarcar il suandont: cass ch'ina vacca ei ida schetga, sto quei vegnir risguardau tiel pustretsch. Era in animal ch'ei ruclaus ni piars entras malsogna, sto vegnir consideraus en favur dil pursanavel pertuccont. Medemamein astgan neginas vaccas vegnir pridas ord l'alp senza la lubientscha dil cautegia.

Autruisa funcziunescha ei cun las alps da nuorsas, schetgs e cavals. Ils pasters vegnan pladi entras il cauvitg. Els retscheivan persuentar la spisa e paga, ni in summa mo ina andanta paga. La cargada e descargada ha liug ensemen cun las vaccas. Tier las nuorsas vegn secunvegniu autruisa. Ellas van pli baul ad alp e tuornan era bia pli tard.

Davart l'economia dallas alps ed in correspondent gudiment da quellas ha **Tujetsch** aunc ditg buca acquistau sia pusseviva perfecziun e quei principalmein cun risguard sils baghetgs, dormitoris, indrezs d'aua, mundar e segirar la pasculaziun. Era schass ei giavischar ina pli fina utilisaziun dils products da latg.

Las alps schaian generalmein suls confins digl uaul ed ein ruhas e selvadias. Ins ei cheu exponius a draccadas che cuozan plirs dis e notgs, a neivs, garnialas e suffels crius che penetreschan pial ed ossa. Con d'engrau, gie necessari fuss ei cheu d'esser provedius cun stallas, nua ch'ins savess silmeins metter sur notg la biestga sut tetg. Con profiteivel fuss ei da cun caschun da neivs e suandontas purginas e ferdaglias saver perver leu la biestga in per dis enstagl serender sin liung viadi ellas untgidas ni aunc descargar l'alp. Co va ei cheu cun in biestg fleivel ni malsau? U ch'el crappa ni ch'ins sto trer el miez ventschius a casa. Dess ei denton ina polizia che havess quitau per stallaz e per fein, savess tut quei vegnir evitau.

Sche jeu considereschel las tegias d'alp, va si a mi snavurs. Quellas duessen esser habitaziuns da carstgauns, fabricas dils pli necessari products e depots dalla pli fina e savurusa rauba, mo ein strusch in bien refugi pils uors. Las tegias ein construidas da mirs schetgs e da crappa mal cavegliada, generalmein cun tetg da slondas, cuvretgs e pressiai da lattas e crappa. Endadens exist'ei mo duas partiziuns. Davontier ei la cascharia, ch'ei el medem temps dormitori e depot da tuttas uisas vischala e provisiuns per glied e pors; davostier ei il tschaler da latg cun caschiel, tschagrun, pischada ed autras maglias. Mo cun tut quei san ins s'imaginar co ei stat cun uorden e schubradad.

Ina polizia che ha senn per uorden vertess buca da schar sladrir aschia quellas caussas: Ella baghegiass en emprema lingia stallas cun talina da fein suren. Il fein savess vegnir rimnaus en

loghens ch'ei buca accesibels per la pasculaziun. Era schass ella construir tegias cun localitads dapersei: stiva e dormitori cun cundrezs da scaldar, cascharia, tschaler da latg cun ruosnas da ventilaziun ed in tschaler da caschiel sche pusseivel cun arviul e sulada. Ils mirs da tals baghetgs duessen vegnir fatgs cun maula, il tetg da plattas ni silmeins enguttaus. Quellas caussas cuostan daners, mo ruinar la sanadad da glied e biestga e lavarar ils products cuosta nuota meins.

Gest aschi munglus ein ils conducts d'aua ed ils buentadés ellas alps. Ina poliza da bien quitau meina neutier l'aua dalunsch, seigi per la biestga sco per schuar pastira secca e lavar ora ils stavels (muletgs). Ei dat ellas alps bia muraschs e pultauuns cun aua marscha. Ei dat uals che serasan en bia dutgs, maglian naven tiara e pastg e surtraian buna pastira cun sablun e glera. Era cheu duvrass ei ina polizia veglionta. Da grond avantatg fuss ei era sche la pastira vegness mundada e schubergiada.

Entiras tendas ein surtratgas cun brutg e bostgas che dessen, ina ga ragischai ora, in tschuat material da brisch. La pastira duess vegnir partida en, sch'ins vul che la pasculaziun porti bien fretg e success. Sch'ins lai alla biestga liber frein, traversa ella l'entira alp e zappetscha pli bia che quei ch'ella maglia. Per prevegnir a tal abus eisi bien da midar mintgaton tegias e muletgs. Denton tgei gid'ei da rugalar in'alp, sco detg, bein ed endretg e recaltgar bia latg, sch'ins ha buca quitau per ina fina preparaziun dils products da quella.

Sch'il caschiel duei gartegiar, sto il latg haver tras a tras la medema temperatura sco latg ual mulsch. Il tschaler, las crunas nua ch'il caschiel vegn cavegliaus e tut quei ch'ei d'entuorn sto esser schuber e senza friads. Il caschiel sto savens vegnir viuults, la temperatura denton duei esser uliva, ch'el vegni buca memia dirs ni memia loms. Igl art da far in bien caschiel, specialmein caschiel grass, selai buca emprender auteruisa, ch'entras ina activa observaziun ed exprienza da plirs onns.

Aschunta:

Las alps da **Tujetsch** vegnan pasculadas entras ils vischins dalla vallada; mo l'alp **Tschamut** s'auda al vischinadi da **Tschamut**. Lezs han perquei negins dretg dallas ulteriuras alps da **Tujetsch**. Quella vegn cargada cun schetgs, vaccas, cauras e nuorsas. Ella ei in'alp feudala dalla claustra da **Mustér** ed ei en quei mument obligada ad in tscheins fier da 140 crenas caschiel (ina crena peisa 0.75 kg; aschia munta quei 105 kg caschiel). L'alp schai pulit ault ed ei selvadia, denton vasta e porta bia latg. Ella ha la honor da retscheiver l'aua dil pli enconuscent flum dall'**Europa**, dil **Rein Anteriur**.

Ella vischinonza dil **Pass Alpsu** denter **Calmut** e **Nurschallas**, viers miezdi setila ina val, leu secatta l'alp **Surpalits**. Igl onn dad uonn, pia 1806, eis ella vegnida unida cun l'alp **Maighels** e vegn cargada cun vaccas. Pli lunsch viers miezdi schai l'alp **Maighels**. Ella ei pintga e selvadia, denton biala e segira cun in fetg bien pavel. L'alp **Maighels** ei confinada cun **Curnera** entras ina retscha da cuolms, formescha denton ina uitaad, pertgei l'aua da **Maighels** flessegia viers **Curnera**. L'alp dalla **Val Curnera** fuva pli da vegl en possess dalla claustra da **Mustér** e formava cun **Maighels** in'alp. Igl avat Paulus Nicolai (1538 - 1551) venda igl onn 1540 quella alp senza **Maighels** per ina mudesta summa e senza il consentiment dil convent als vischins dalla **Leventina**.

Quella vendita ei stada da disavantatg, pertgei alps inaga vendidas ad jasters, vegnan per ordinari buca tratgas a nez sco usitau. Igl access ell'alp ei per ils dalla **Leventina** fetg stentus e malsegirs e succeda struschamein senza ina disgrazia. Il prenci-avat Bernhard Frank ha vuliu cumprar anavos l'alp, denton encunter signurs indigens e corrupziun ha el fatg il secund ed ha aschia retratg l'offerta, per buca piarder daners malniceivlamein. En l'alp senza creschan neginas plontas e pegns; sulettamein pauca ogra selvadia, aschia sto la caschada secumentar cun brui e crestatgiet, ni cumprar la lenna dils Tujetschins. Sch'ils dalla val fussen possessurs dall'alp lu vessen quels il dubel nez.

Damaneivel dall'alp **Curnera**, all'entschatta dalla val, egl ost dil **Pez Cavradi** schai l'alp cul medem num. Ella ei fetg mudesta, vegn denton schazegiada pervia da siu pavel ed auda alla pervenda da **Trun**. Ella vegn cargada cun nuorsas, autras gadas cun schetgs e mo darar cun vaccas.

Ella **Val Giuv** schai l'alp **Giuv**. Ella ei pintga, fetg biala e schai fetg bein. Encunter sera ella **Val**

Val sesanfla l'alp **Val**. Quellas duas alps ein alps feudalas dalla claustra da **Mustér** ed ein obligadas ad in tscheins fier da 600 crenas caschiel grass. Denter 1803 e 1804 han giu liug contractivas denter la vischnaunca e la claustra. Ord quellas seresulta il dretg da precumpra ed in permanent dretg d'acquist. Avon da descargada han ils pursanavels il dretg da cavegliar il caschiel en retscha; e quei sco ei plai. La claustra ha il dretg d'entscheiver a prender il caschiel nua ch'ei vulan, ston denton cuntinuar ella retscha entochen ch'il quantum obligau ei cuntonschius. Quella alp ei ina dallas pli bialas e noblas en **Tujetsch**. Ella ei reha da pavel e flurs, schai pulitamein ad ault ed ei selvadia.

Conclusiun dil translatur

Mintga alp sin intschess da nossa vischnaunca ha sia historia. Ils emprems documents (1391) che tradeschan e dattan perdetga da nos antenats, raquantan da fatgs che pertuccan las alps. Il svilup historic dallas alps ei immens interessants. Aschia schass ei scriver da mintga alp sia historia. Con interessanta fuss bein la historia dall'alp **Curnera** ni da **Cavradi**? Era l'alp **Tschamut** en possess dil vischinadi ha fatg atras el decuors dils tschentanners in svilup zun admirabel. Igl onn 1861 han ils da **Tschamut** acquistau sia alp dalla claustra e gia 1866 vendan els quella als vischins dalla val. Mo quella procedura dess ina lavur zun interessanta, pertgei gest pertucont quella midada da maun ei buca tut iu aschi gest.

Igl onn 1866 ein era las alps **Val Val** e **Val Giuv** daventadas Tujetschinas. La biala summa da 7650 francs ha la deliberaziun dil tscheins fier muntau. Pli bia difficultads ha la "marena da s. Martin" dau alla venerabla claustra. Pli da vegl havevan ils umens che furnevan alla claustra per il di da s. Martin il caschiel, pischada e tschagrun tenor duer, il dretg sin ina gustusa marena. Quei fuva l'obligaziun dalla claustra a lur subdits. Pli tard e culs onns han era ils officials da vischnaunca priu part a quella beinvegnida marena. Aschia serimnavan per quei di in pulit diember Tujetschins, ils cauderschaders, mistrals, geraus, scarvons, statalters e salters en ed ord uffeci. Per la claustra en miseria ina grevezia buca supportabla. La deliberaziun da quella grevezia ha custau anno 1866 alla claustra 2000 francs.

3. Polizia dils uauls

Al pei dallas biaras alps, ella vischinonza dils mises e beinsavens era damaneivel dils vitgs schaian ils uauls.

Ils uauls ein carschi cun pegns e mo darar entaup'ins il viez ni il schiember. Il tieu ha ton sco jeu saiel buca retschiert il dretg da burgheis. Spatitschai creschan il badugn, igl ischi ed il salisch, pli savens il culeischen e l'ogna selvadia. Jeu dubetel ch'il fraissen seigi buca cheu da casa. Caglias dat ei era buca bia dapli sorts; aschia il coller, il spinatsch ed il geneiver. Pumera crescha mo il tscherscher, entgins malèrs selvadis e figniclers.

Gest all'entrada dalla val denter **Mompe Tujetsch** e **Bugnei** schai in grond uaul che s'auda per part a **Mustér** ed a **Tujetsch**. Sur **Sedrun** in pli pign, sur **Zarcuns** e **Rueras** in tierz uaul e sur **Giuv** in quart; denter **Sumsassi** e **Selva** il tschunavel uaul. Da l'auter maun dil Rein ei in uaul ella **Val Curnera**, in auter visavi **Tschamut** e **Selva** ed in tierz visavi **Rueras**. Lu suondan ils pli gronds uauls da **Surrein** e **Cavorgia** e quels ella **Val Nalps**.

Ils uauls serepartan en uauls cumins, privats, da corporaziuns ed uauls serrai, las schetgas. Dils emprems san ins far diever sco ins vul e quels stattan sut negina polizia ed igl uorden ei era leusuenter. Ils secunds ein proprietad da singulas famiglias e vegnan survegilai da quellas. Ils uauls da corporaziuns stattan sin terren da plirs proprietaris. Els audan allas alps cun las qualas els confineschan e surveschan exclusivamein al diever da quellas. La quarta sort d'uaul ein las schetgas. Quellas stattan sut la survegilonza d'ina polizia. Negin astga far diever da quels senza la lubientscha dalla suprastonza dil liug. La polizia ha priu quels sut la protecziun per segirar als burgheis lur proprietad e per haver ina reserva d'agid en cass da basegns.

Aunc all'entschatta dil 17avel tschentaner era la survegilonza da quels uauls adossada al mistral regent, il qual exercitava quella tras siu statalter. Defraudaders vegnevan puni dalla suprastonza da cumin. Secund in decret da 1701 ein la survegilonza, l'administraziun ed il dretg penal vegni surdai alla suprastonza dil liug.

Tgei impurtonza han ils uauls per il cuminesser? Pertgei ei la polizia dil liug buca premurada ed activa? Pertgei prend'ella buca sut sia protecziun era ils uauls cumins e lai buca pinar lenna

en quels tgi e sco ch'ins vul? Ils uauls en tiaras freidas ein aschi d'impurtonza, ch'ins stuess emigrar ni schelar, sch'els svanessen. **Tujetsch** ei atgnamein staus provedius entochen ussa sufficientamein cun lenna; mo ei quei era il cass egl avegnir?

En **Tujetsch** eisi varga 1000 baghetgs da lenn che ston tuts vegnir manteni. Bia gadas ad onn vegn ord spir liunguriala fatg fiug els uauls e quei mo per veser empau fem e flomma.

Mintg'onn, e certs temps mintgadi, vegnan las cauras catschadas els uauls, nua ch'ellas fan gronds donn, principalmein la primavera. Ins fa mescal e dascharina els uauls senza ditgar e schanegiar, discuviera cheutras las ragischs e retrai allas plontas lur nutriment. Scadin peina lattas els uauls cumins per seivs e lattius ed autras plontas pli grondas sco ei para e plai e rocla e runa quella lenna tras gl'uaul senza negin schanetg.

Sededesta polizia e seperschuada da tias obligaziuns, sinaquei che tes descendents stoppien buca per munconza da lenn smaedir tia malprecauziun. Ina bein organisada polizia sedat giu cun las sorts da lenn e siu nez dalla lenna che crescha cheu ed era cun la lenna ch'ins savess semnar e plantar. Il badugn furnescha in excellent suc; la feglia, il lenn ein indispensabels e per part fetg nizeivels per l'economia. Fraissen e glienda furneschan buca mo stupentas medischnas, mobein era bia feglia sco fetg bien pavel latgus. Il lenn sez ei ideals per bialas lavurs dil scrinari. Ellas creschan denton buca ella val, denton tgunsch pussevlas da plantar all'entschatta dalla vallada. Igl ischi, il triembel, igl ogn, il culeischen, il salisch, il suitger, la draussa, il figniclè, il maler e tscherscher furneschan feglia e bien lenn, tuargia e vinars pil diever da casa. Buca meins nizeivlas ein las caglias: coller, spinatsch, frosler, en special denton las plontas da guilas. Denter quellas surveschan il larisch, il schiember, la tieua per far cudetschas, vischala, per barschar e baghegiar.

Denton mo cun star e cultivar ils funs sa ina polizia forestala buca ademplir sias obligaziuns. Na, in um giuven svegliau e daus per quei uffeci duess serender egl jester e far ses studis forestals, viagiar tiaras d'ina selvicultura exemplarica e lu observar ed examinar quei ch'ei applicabel e profitabel per sia patria. In um aschia duess buca, sco gl'ei ordinariamein il cass, s'occupar dall'agricultura, mobein sededicar sulettamein a sia clamada e vegnir salarisaus leusuenter.

Ins sto buca adina vegnir cul proverbi dils smarschuns e metschafadigias e dir: Nos vegls ein era stai gliud che han viviu senza far semeglionts fers! E tuttina buca datgar dil semnar e plantar plontas e caglias, perseguitar in saun tagl e transportar cun risguard la lenna ord igl uaul. Mo tgei vul ti tup e smarschun d'in asen giudicar da caussas, dallas qualas ti has mo tonta capientscha sco in cusch da larisch egl uaul. Sappies che mo ina intensiva cultivaziun, digl uaul cun semnar, plantar, schaniar e tgirar sa cuntentar ils burgheis ed esser d'engrau pils vegnentsuenter.

Remarca

Pader Placi a Spescha ha plidau in clar lungatg davart ils uauls en **Tujetsch**. El ha era mussau vi co ins savess sliagir ils problems. Ils dalla val ein stai pertschards dalla impurtonza digl uaul, pertgei, persequitond il 19 e 20avel tschentaner, ei vegniu fatg pli che bia per mantener nos uauls. Anzi oz havein nus bia dapli uaul ella val che lezs onns.

Davart igl uaul ei cumparida igl onn 1991 la grondiusa lavur da Toni Berther. A tuts cussegliel quella lectura che cuntegn era ina roschada bialas ed interessantas fotografias da nos uauls en nossa val.

4. Polizia dad jarvas ed Orts

Il reginavel dallas jarvas, la flora, ei buca vegnius intercuretgs ed eruius da num en **Tujetsch**. Jeu hai savens viagiou quella val. Mia finamira era denton drizzada mo silla geografia e mineralogia e sundel perquei s'occupaus mo pauc dalla botanica. Denter mellis autras jarvas numnel jeu las suandontas: *Sonchus alpinus*, *Cirsium spinosissimum*, *Erigeron uniflorum*, eav. (En quest liug vegnan era numnadas tuttas plontas e caglias sco gia presentadas en part 3. Polizia dils uauls.)

Sut ina certa polizia stat mo la ragisch d'ansauna, sch'ella vegn cavada per barschar vinars. Ins sto haver cheu la lubientscha dil proprietari.

Ord mattun e sia ragisch vegn ei fatg tubac. La ragisch baldrian drov'ins sco medischna

encunter la madernatscha. Las ulteriuras jarvas vegnan surschadas als animals ni alla tiara sco vivonda.

Curtins da puma dat ei negins, pia era negina puma. Sulet a **Nislas** catt'ins entgins tscherschers.

Sch'ins tschontscha dad Orts ni curtins en **Tujetsch** ei quei manegiau Orts cun jarvas e spezarias. Ils Orts ella val ein circumdai d'ina seiv e vegnan tschentai tenor plascher ed ein libers da taxas. Pli baul savevan ins nuot d'Orts. Ussa denton dat ins pulit breigia per la cultivaziun da quels, vesend co ils purs dian, ch'ins sappi era magliar pastg ed jarvas sco las cauras.

Ins semna urteis, spinat, tiastas, bagueos, rieblas, bliuschas, colravas, agl ed auter bia. Per bagueos, colravas e tiastas dat ei plontinas retratgas da sutsi; ellas vegnan darar grondas e grossas. Fetg grondas encuntercomi vegnan las rieblas. Jeu haiel viu semegliontas igl onn 1785 a **Selva** tier pader Maurus Nager. Quellas pesavan segiramein denter 7 e 10 funs. Era il ravani crescha cheu fetg bein, vegn gronds e savurus.

Las suandontas spezarias vegnan semnadas: salvgia, maioran, peterschin, menta, ragischs amaras, tschagugliuns e seller.

Era la rosa cun sia bellezza carschess sch'ella vegness semnada e tgirada. Curios, tuttas flurs, jarvas e spezarias che creschan els Orts ein savurusas, finas e d'ina emperneivla odor. Denton il tgirar ils products dalla natira ei da prender meglier en egl. Buca mo il clima ni il terren ein decisivs, na, in bien tgirar e tractar las culturas els Orts.

5. Polizia da cuolms, mises e prau-casa

A. Ils mises schaian ella vischinonza dallas alps e dils uauls. Els vegnan era numnai cuolms. En general vegnan els pasculai la primavera avon la cargada. Els vegnan segai mo inaga ed il fein vegn per ordinari pervesius la primavera, buca darar tard igl atun ni igl unviern.

Ils pli bia mises schaian a **Pardatsch**, **Caspausa** e **Tgomjōri Cungiari?** e laian in fetg bien pavel. La grascha vegn messa la primavera ni era gia igl atun, deplorablamein buca adina igl entir terren ord munconza da grascha. Il muvel astga era vegnir catschus sin la pastira comunabla e schizun ellas pastiras dad alp.

Ils mises ein circumdai cun seivs da lenn ni mirs ed enqualga insumma buc. Nuegls e tegias ein en schliet stan, en decadenza, negligi, baghegiai malcumadeivel ed ualti tschufs. Pavel e pastira ein buns, tut auter cloma dapli controlla e polizia. **Tujetsch** ha en general nuota aschi bia mises sco las vischnaucas vischinontas. Els clavaus dils mises vegn fetg savens era il fein a pastg deponius. Era surveschan quels nuegls sco untgida en cass da neiv per las alps vischinontas. Quels mises ein denton mo en possess da burgheis beinstonts; ils auters ston catschar lur muvel a casa ella val, ni ch'els laian ils animals sut tschiel aviert. Quei leu, nua ch'ei dat buca ina untgida en in uaul vischinont.

B. Ils praus da casa schaian el contuorn dils vitgs e cunfineschan cun la pastira da casa ed ils mises. Els senumnan "praus tgèsa", gest per quei ch'els secattan entuorn las casas habitadas. Ils praus serepartan en praus da graun e da fein, ils emperms senumnan èrs, ils auters pradas. Ils èrs vegnan arai dus onns in suenter l'auter e restan silsuenter tochen tschun onns prau da fein. Ils praus da fein restan adina ils medems e vegnan parti en prau grass e magher. Il prau grass vegn engarschus, il magher denton buc. Il prau casa furnescha pia graun, fein grass e fein magher. Tenor igl uorden vertent davart ils praus da casa san ins risguardar els, quei durent il temps da pasculaziun cumina, sco pastira generala; il temps serrau sco praus privats. Per la pasculaziun cumina vegnan ils praus dai liber, dau lartg, naven da s. Mihel, ils 29 da settember, quei aschilunsch sco il fretg ei suttetg, entochen la primavera. Igl emprem entras ils animals armentivs, suenter pasculeschan era tut ils auters animals da casa.

La primavera decidan ils vischins cu ei vegn fatg mundi, serrau pastg cumin; silsuenter vegn pindrau.

Tgi che enconuscha quei uorden ed ha sentiu las consequenzas, sto confirmar cun mei, che quei uorden da pasculaziun seigi nuot auter che nunadattaus e nuscheivels. Jeu emprovel da mussar si quei.

Il zart pastg dalla primavera vegn murdius giu da rudien e per part perfin scarpau ora las ragischs. Quella jarva malmadira ei per la biestga plitost da donn che d'avantatg. Ins duei far in

toc prau da medema qualitat en duas parts e cultivar omisduas tuttina. Ina part duei denton vegnir clausa ora, che la biestga po buca vitier. Fatga quella emprova vegn ei a seresultar, ch'il toc claus ora dat biebein ina quarta fein dapli. Cun pli bia fein sa ins perver meglier la biestga e pli ditg e survegn lu pli bia cullem.

Ina outra emprova: Tgi che ei disaus da posseder 5 vaccas, 5 genetschas, 5 nuorsas, 5 cauras e 5 pors, quel emprovi inaga mo cun treis da mintga sort e mo dus pors. El vegn a constatar ch'el ha ton da quels 14 che da 23 animals. Igl avantatg ei ch'ils 14 animals vegnan segiramein pli grass e portan dapli carn. Ultra da quei ha el il proxim atun ina quarta dapli fein. Cun quella surproducziun sa el il proxim onn perver dus animals dapli. Aschia sa el suentar quater onns perver buca meins che nov animals dapli.

Il pur ei sco in affon che sa buca ir sez aunc; ins sto pia instruiur el cun pazienza el tener casa entochen ch'el sa sevolver ed ir senza cupitgar.

Bunas disas degenereschan, sco era ils buns usits. Perderta glied ston adina luvrar per ch'il pievel daventi puspei raschuneivels.

Ils vegls Tujetschins envernavan meglier la biestga che quels dad oz 1806 e raccoltavan da quella pli bia latg ed auter. Quels dad oz carpentan e mudregian ella ed han aschia pign gudiment. Cheutras ha perfin la grascha pauca valeta e la primavera van bia biestga alla malura. Broderas ein neginas avon maun e la puschina lai ins cuorer per las vias e streglias. Ils purs maglian a casa carn magra, tarmettan biestga magra egl jester perquei ch'els laian sbluttar lur praus e pastiras tochen sin la blutta tiara. Politichers ed umens prudents ston perquei perschuader lur vischins da returnar allas isonzas da lur perdavons. Lura vegn l'anteriura beinstonza puspei a secasar en **Tujetsch**.

En **Tujetsch** ha la lavur dil funs sias specialas atgnadads. Ina dallas empremas lavurs ei il metter tiara sil prau ch'ei previus dad arar. Quella tiara, enqualga era tschendra e grascha, han la forza da far luar la neiv. **Tujetsch** ei ina val che schai pulitamein ault, ed aschia luass la neiv bia memia tard, ed igl arar stuess vegnir refretgs sin pli tard. Adaquella vegness il graun era buca madirs. Aschia sa ei capitar ch'igl èr ei araus e sil prau dasperas schai aunc in calzer ault neiv. Igl èr prui e biagadas eis el pulitamein carschius avon che la neiv d'entorn seigi svanida.

Il temps dad arar lai buca determinar muort la differenziadad dils onns, normalmein entscheiv'ins miez matg. Per arar fan ins pil solit diever da dus uaffens che vegnan tratgs da bos. Cun in vegn la tiara tagliada cun l'auter vegn ella scavada e viulta. Las zuolas da tratsch vegnan pitgadas cun fassuirs. Ei vegn semnau, arpegiau ed ulivau cun in risti. Fuva il prau gia araus avon in onn, lu vegn ei fatg diever mo dad in uaffen.

Igl èr vegn silmeins zerclaus inaga, pli savens denton duas ga. Per quella lavur vegn duvrau il zerclat ed il zerclat vegn cavaus ora cun ragisch e tut. Las femnas da **Tujetsch** ein en quei grau capavlas e fussen in muster da presentar.

Cheu vegn semnau segal, dumiec (*Hordeum*) e triedi (*Hordeum tetrastichon*), darar aveina e salin, schegie che senza dubi carschess la salin dador **Sedrun** a **Bugnei** e **Nislas**. La semenza d'atun vegn buca cultivada cheu, vegness ella gie donnegiada entras la pasculaziun dils animals.

Coniv vegn cultivaus mo darar, pli savens il glin, che prosperescha oreifer. El vegn era cultivaus cun inschign e fetg bia vegn vendiu.

La raccolta digl graun croda el meins da settember, savens era el meins d'october. Las spigias vegnan darar tuttas meln'alvas, plitost mo melnasverdas e buca darar mo verdas.

Il graun vegn tagliaus e ligiaus en spigias, silsuentar pendius sils caschners e la fin dil meins ni pli tard scudius culs flugials. Ils garnetschs vegnan schubergiai, lavai e schigentai e silsuentar miults. La frina ch'ei fetg alva, zarta e gustusa, vegn duvrada per far paun e cuschinar.

Ils paslers ein cheu en roschadas da casa. Els carezan il graun, ton sigl èr sco sils caschners. Ins astga maneivel quintar, ch'ils paslers maglien circa 50 curtaunas bien graun ad onn, senza ch'els vegnien disturbai duront lur tschaveras. Sin quei che la polizia ha tochen oz negligiu vi jeu far attents. Ella duei ponderar ch'ils utschals seigien buca da tolerar mo pervia da lur bi cant e lur bellezza. Els donnegieschan l'economia annualmein per 200 flurins. Quels savessen senz'auter

vegnir duvrai cun grond avantatg pils paupers dalla val. L'extirpaziun naturala dils paslers succeda entras sittar e pigliar els cun reits. In auter mied anflel jeu ella ragisch dalla flur tussegada, la fava dad alp. Ella anfl'ins savens entuorn las tegias dad alp sco flur aulta cun flur blaua ni melna. Entras smaccar e manizzar quellas ragischs e mischedar cun graun e silsunter survir als utschals, fuss ina extirpaziun fetg efficienta e sperta.

La secunda lavur dils habitonts dalla val ei il metter grascha la primavera. Mo darar vegn quella lavur gia fatga igl atun; quei che fuss da bia pli grond avantatg. Mo pertgei buca? Igl ei il sbagli dalla economia dalla val che pren risguard silla pasculaziun cumina sils praus casa. Il secund sbagli dalla economia ei il metter la grascha giuvna digl unviern sin prau e prada.

Puschineras, il rimnar e far diever da puschina ni broda, da gliez ei gnanc da patertgar. Aschia seresulta ina sperdita d'ina tiarza dalla grascha. In ulteriur sbagli dalla economia dalla val.

Ina undreivla polizia cusseglia e camonda l'erecziun da puschineras, senza ulteriur scalmiment, pertgei ellas ein fetg nizeivlas per la tiara.

Il fenar entscheiva cumineivlamein avon ni suenter miez fenadur. Il fein ei normalmein buca madirs e fetg cuorts. Il motiv persunter ei la pasculaziun cumina dalla primavera. Ual aschi magra ei era la raccolta da risdiv.

Sunter il fenar dil prau casa suonda il far fein els maghers e mises. Pli tard vegn fatg fein a pastg els cuolms. Lu suonda il far risdiv ensemen cun il meder e lu finalmein il cavar truffels. Quei fretg ei vegnius importaus avon circa trenta onns (entuorn 1775). Dapi lu san ins constatar che la grondezia, bellezza e fermezia dils Tujetschins ei en digren. La cuolpa da quei ei buca il fretg sez, lez ei en sesez fetg nizeivels, mo ins semna memia bia e maglia sur mesira da quella rauba.

La raccolta dil glin succeda il meins d'uost. La raccolta ei reha e rendeivla. Il glin vegn mess a lomina els puozs, silsunter deponius sil prau, lu ruts, spatlaus e tscharschaus. Il glin elavurau ei fins, zarts, liungs e da colur melnalva. Ils habitonts da **Tujetsch** ein fetg capavels el cultivar il glin e tilan ordlunder in grond nez. La semenza da glin porta ina augmentaziun dil sem per 20 parts; il graun denton in avanzament da 20 tochen 40 parts. **Tujetsch** raccolta annualmein 7000 curtaunas garnezi, 100 curtaunas semglin, 200 curtaunas glin e 3000 curtaunas truffels.

Forsa vul enzatgi saver, con fein e risdiv ils Tujetschins raccoltan en in onn. Sch'ins pren en consideraziun il perver 800 vaccas ed aschiton mugias, lu 2000 animals manedels e circa 20 cavals, fa quei ora in quantum da 4300 tschuncheismas pavel.

Ins rimna cheu differentas sorts da fein, numnadamein: fein dils praus casa, fein dallas aclas e mises ed il fein els cuolms. Il fein dils praus ed aclas vegn partius en fein grass e magher. Il fein a pastg vegn segaus ellas alps, denton era els cuolms fetg aults. Per l'entschatta da quella lavur vegn fixau il termin.

Fein da paliu dat ei cheu fetg pauc, pertgei ei dat fetg pauc prau-paliu. Las palius da **Selva** e **Cavorgia** ein las pli grondas ed abundantas. Tgei fein, ch'ei ussa da preferir, ei struschamein da giudicar. Per la producziun da latg ei il fein grass il meglier, per dar carn e grass il fein dallas aclas e mises sco era il fein a pastg. Cul fein magher e fein dallas palius vegnan ils tiers manedels pervesi. Beinsavens drov'ins era per tals il fein a pastg; tut auter vegn duvrau per ils ulteriurs animals.

Strom e stubla vegn duvrau per stiarner. Ei il strom aunc verds, e la stubla vegn mischedada cun pastg, lu vegn quei pervesiu als tiers manedels sco era allas mugias.

Entgins rimnan feglia, barba-pegn e dascha. La feglia ei buna vivonda ton per las mugias sco era per ils tiers manedels. Barba-pegn e dascha vegn pervesiu mo en cass da miseria e munconza da pavel. Igl onn 1803 ed igl actual igl onn 1806 han, principalmein ils vischins da **Selva** e **Tschamut**, mo era biars auters dador igl uaul, stuiu perver lur muvels naven dil mars tochen il zercladur cun dascha, barba-pegn e principalmein cun nitschuns. Entgins animals ein i alla malura.

Ina curiositad ei il rimnar lavazzas. Quella jarva vegn rimnada dils praus entuorn la mesadad dil meins da fenadur. Ellas vegnan manizzadas ni era buc, silsunter messas en aua e buglidas. Quei dat in bien pavel per engarschar ils pors.

6. Polizia dallas pastiras da casa

Dil temps da pader Placi a Spescha haveva mintga vischinadi sia atgna pastira da casa. El numna ils suandonts vitgs ed uclauns:

Tschamut, Selva, Rueras cun **Giuv, Camischolas** cun **Zarcuns, Sedrun** cun **Gonda e Salins, Bugnei** cun **Nislas, Cavorgia e Surrein** cun **Nacla, Canadal e Foppas**.

Cun pastiras da casa ei **Tujetsch** dotaus bia pli abundontamein, ch'autras vischnauncas dalla **Cadi**. Ellas ein beinsituadas e d'ina oreifra vegetaziun. Mintgin sa, cun paucas excepziuns catschar sia atgna biestga da tut temps sin quellas pastiras. Cumpra el denton biestga suenter calonda mars, sto el pagar per quella ina taxa, igl arvè, alla vischnaunca.

Talas pastiras ein denton orfans bandunai da tutta polizia e cultivaziun. Ellas vegnan buca mundadas ed era buca schuadas ni rugaladas. Consequentamein sa ins era concluder, tgei nez ellas porschan al cuminesser, suenter esser sbluttadas da tuttas sorts animals. Gl'ei buca mia caussa, mobein quella dils Tujetschins, tgei mieds ein cheu applicabels per explotar endretg quei dun da Diu e quella ierta dils perdavons.

7. Polizia dils animals

Animals dumiasstis

Denter ils animals dumiasstis ein ils armauls ils pli d'impurtonza, pertgei da quels e dil garnezi vivan e senutreschan ils habitonts quasi exclusivamein. La biestga ei generalmein da pintga statura e da peil alv-grisch. Sin bialas fuormas datg'ins pauc, ton pli sin muossa da latg. Ei fuss denton profiteivel da metter peisa sin omisduas qualitäts.

Las nuorsas ein pintgas. Ei dat neras ed alvas. Lur carn ei fetg delicata. Las cauras ein grondas e grassas e da differents peils. Ils pors ein pigns e generalmein cotschens, denton dat ei era gagls e ners. Lur carn ei fetg gustusa. Per il raz dalla biestga bovina stattan sis taurs a disposiziun.

Animals selvadis

Alla testa da quels stat igl uors, il qual dat mintg'onn bia fastedis e caschuna gronds donn. Dasperas dat ei bia uolps, tais, telpis e fiergnas. Donn fan las uolps, ils telpis e las fiergnas. Ils tais scavrognan era ils praus. Denter ils utschals ein il tschess ed il sprer da donn. Siarps dat ei era. Principalmein al **Calmut** eis ei daried vipras. El **Rein** dat ei litgivas, plitost pintgas, buca savens sur treis funs.

Sch'era auters animals selvadis e buca mo ils camutschs stessen sut survigilonza dalla polizia, vessel jeu per spir respect viers quella, dedicau a quels in special capetel. Ei existi in decret polizial, ch'ei repetidamein vegnius renovaus, ch'ei astgi buca vegnir sittau camutschs da s. Martin entochen s. Giachen. Quei decret vegn denton nuot ditgaus e la polizia dierma. Era las muntanialas ein ualti decimadas, dapi ch'ins ha entschiet a cavar quellas ord lur sien.

Specialmein ha cheu in cert Hans Giachen da **Rueras** fatg lavur perfetga. Malgrad quei vivan el e ses gidonters en pupira.

Il capricorn, quei splendid animal, pasculava era pli baul ellas alps da **Tujetsch**, mo protegius da negina polizia eis el ussa extirpaus.

Per sittar in tschess vegn ei pagau in taler, per in uors 100 flurins; l'innocenta muntaniala vegn strunglada ella sien, sper igl uors sedurment'ins sez en. Dil reminent ei la catscha e pesca da tut temps libra; ins sieta, peglia e sturnescha ils animals selvadis da tut temps e sco ei plai.

8. Polizia dalla greppa e da mineralias

Cuolms e pezza ein sutaposts a negina polizia. Da greppa e gondas fa negin diever.

Sulettamein il crap scalegl ed il crap da caltschina vegnan explotai. Da mineralias (bronz e fier) eisi scart en **Tujetsch**. Ei vegn zvar pretendiu ch'enta **Nalps** ed en **Curnera** detti ei aveinas che cuntegnien fier. Ton pli daried dat ei cristallas. Quellas vegnan denton cavadas senza precauziun e per part lavagadas. In mulin per moler cristallas e mineralias fuss detg d'engrau e profiteivel e dess bein ad enqualin paun.

9. Polizia da baghetgs ed indrezs da fiug

Denter ils circa 500 baghetgs che nus vesein, sei buc in che reunescha las qualitäts d'in edificii perfetg cun excepziun dalla baselgia parochiala a **Sedrun** e la caplutta a **Zarcuns**. Biars

baghegian mal per motiv ch'ei maunca ils mieds. Denton sche jeu hai ni facultad ni credit sche di il saun giudezi: baghegia buc, lai baghegiar quels che han e pon. Cheu sepresenta la damonda, tgei material duess vegnir applicaus per baghegiar en **Tujetsch**, sinaquei ch'ils baghetgs seigien solits e corrispundien a lur destin. Cun excepziun dallas baselgias e capluttas vegn ei baghegiu da lenn, schegie ch'igl ei crappa avon maun. Spescha preferescha las casas crap. Quellas seigien pli resistiblas encunter suffels, plievgia, calira e ferdaglia; seigien pli bialas e pli adattadas per deponer victualias. Las casas lenn laian buca embellir, vegnan en tschunconta onns neras e brinas, dattan albiert a vermaneglia, miurs, ratuns e mulauns. La lenna pein'ins il matg ni zercladur, pia il pli nunqualificau mument, nua ch'ella ei aunc cumpleinamein el schit e baghegia lu cun lenna mo miez secca. Las preits sefendan, calan via e laian penetrar freid e cauld. Nuegls e clavaus vegnan construi cun lenna buca tagliada. Quels e las casas gidan ad explotar ils uauls da **Tujetsch**.

Sut ina certa polizia da fiug stattan en **Tujetsch** mo ils baghetgs ed ils tgamins dallas casas privatas. Tut gl'auter vegn surschau u alla prudientscha ni alla ignoranza dils burgheis.

10. Polizia d'auas, vias e punts

Davart il **Drun** scriva Spescha: Il **Drun** ei in vallatsch sruinau che percuora il territori denter **Sedrun** e **Gonda** e sbucca el **Rein**. El entscheiva sut **Cuolm da Vi** cun squatschs e ruinas che spedeschan giu el stretg vallà crapparias, galera e lavinas. Avon 200 onns (1691) han ins stuiu dislocar la baselgia parochiala encunter damaun, ins ha construiu rempars da crap e lenna e sedau bia breigia da prevegnir a donns, mo ins ha buca capiu la lavur e tuts sforzs ein stai adumbatten. Savens hai jeu observau il **Drun** e sundel perschuadius ch'el fa aunc pli che tschien onns siu tantuè e quei entochen che las teissas spundas lateralas vegnan aschi plaunas, ch'ei po crescher pastg. Il **Drun** duess mintgaton vegnir controllaus ed urentaus. Crappa e greppa pli gronda duess vegnir sluppentada. Vul ins prevegnir a pli gronds donns, ston ins far ina lada e grada turrera cun crappa grossa.

Partenent vias e punts remarca Spescha: Vias e gassas dalla vischnaunca ein mintgamai sut controlla dil cauvitg. La situaziun da **Tujetsch** ei fetg favoreivla per baghegiar in stradun. Punts eis ei mo treis en **Tujetsch**: sper **Selva**, **Rueras** e **Surrein**. Ellas ein baghegiadas sempel e munglusamein.

11. Polizia dil cuminesser

Ei dat bia caussas e fatschentas, che ston vegnir tractadas, ponderadas e concludidas dalla radunonza da vischnaunca. Diregidas vegnan quellas u dil mistral ni da siu vicari ni igl εμπrem genau. Il pli dallas vuschs decida. Ils conclus vegnan protocolai dil vicari ed ina copia dils protocols surdada al mistral.

Generalmein tegn ins las radunonzas las dumengias ni firaus. Selaian las tractandas buca refierer, vegn ei era dau vischnaunca sin auters dis. Ils cauvitgs vegnan lu cumissiunai da dar part da quei a lur vischinadi. Ordinariamein cloma il salter en baselgia suenter il survetsch divin, ch'ei seigi vischnaunca. Sin vischnaunca damonda il salter ils meinis, gl'emprem ils geraus en uffeci, suenter tut quels ch'ein inaga stai geraus ed il davos sa mintga burgheis s'expectorar. Il salter decida las tscharnas. Sa el buca decider vegn ei dumbrau. Mintga burgheis astga nunschenadamein exprimer siu meini ed era pretender tscharna. Pertucca ei denton ses agens interess sa el era cassar la tscharna. Mo sto el dar en ina protesta avon la radunonza e sto lu passar giud vischnaunca. Ei setracta cheu d'in dretg da „veto“.

12. Polizia dalla lavur cumina

La lavur cumina vegn dirigida dil stalter e dils cauvitgs. Quella lavur cumpeglia il baghegiar e mantener vias e punts, mundar e runcar pastiras. Mintga casada tarmetta ina ni duas persunas secund la lavur. L'entschatta dalla lavur vegn annunziata cun tucclar in zenn. Ins differenziescha duas sorts da lavur cumina: Lavur cumina per baselgias e pervendas. Da quella sto l'entira vallada prender part. L'autra lavur cumina sto mo ina part prestar.

Jeu stoiel constatar, ch'ei regia en quei liug selvadi in bien spert vid quellas lavurs, schegie che quellas schassen giavischar tscheu e leu ina megliera tecnica. Naturalmein fuss ei da grond profit per la val, sche persunas da professiun dirigessen las lavurs. Mo en ina tiara nua ch'ins sa

luvrar mo quater meins vid la cultivaziun e raccolta dalla campagna e nua ch'igl ei negin traffic e commerci, sto ei bunamein dar ina stagnaziun per interpresas e per beinstonza e quei impedescha l'introducziun d'enzatgei profiteivel.

13. Polizia da traffic e commerci

Il commerci ei per mintgin libers en ed ord la val. Jeu enconuschel en **Tujetsch** negin negoziant, denton plirs marcadonts da biestga ed in bernier, il qual rabetscha neutier empau vin e vinars, mo ha negin tschaler da vin. En **Tujetsch** dat ei neginas ustrias, neginas casas d'albiert e neginas stizuns da paun. Ils viandonts ston sevolver tiels spirituals per albiert. Fiera da biestga vegn teniu mo ina, la fin d'october e quella ei pauc frequentada. Importau vegn ei en **Tujetsch** sal, vin, vinars, ris, castognas, vestgadira e ferradira, curom, spezarias e tubac. Exportau: glin, lenziel, ieli da funs, garnezi, pischada, seiv, caschiel, carn da selvaschinas, tgirs e fels, cristallas e principalmein biestga. Pader Placi calculescha igl export sin biebein 50'000 flurins; igl import denton sin 15'000 flurins.

Ils stiarls vegnan catschai alla fieria da **Ligiaun**, las vaccas vegnan vendidas el contuorn ed ad **Ursera**, cun las nuorsas mavan ils Turitges e Glarunes, las cauras vegnan vendidas el contuorn ed ad **Ursera**, il glin e caschiel er'el contuorn. Culs tgirs mavan marcadonts dalla val **S. Giacomo**. Ils fols mavan egl **Uri**, era a **Glion** ed a **Cuera**, las mineralias ad **Ursera**. Ei nescha cheu la damonda pertgei la beinstonza crescha buca en **Tujetsch**, aschinavon sco gl'ei avon maun in surpli da 15'000 flurins tras igl export. Il pli impurtant motiv ei il considerabel export da bialas mattauns che maridan e setilan cun lur facultad en cuntradas pli dumiastas, dapli ils gronds cuosts per vestgadira alla moda e la cumpra da puma malmadira che dat aunc donn alla sanadad.

Cun ameglieraziun dalla tratga da biestga ed ils prodcuts da latg, intensiva cultivaziun da praus ed alps, tras prudentas ordinaziuns e protecziun dalla catscha e dils uauls, entras in bien rugalau export ed import, cun alzar art e mistregn sin in meglier scalem, tras ina adattada instrucziun dalla giuventetgna e finalmein cun fundar casas per paupers e malsauns, savess **Tujetsch** daventar ina dallas pli ventireivlas valladas muntagnardas.

14. Polizia dil pauperesser e sanitad

Ei dat cheu negin miedi, negin veterinari, buc ina capavla spindrera, negina casa pauperila e buc ina casa da scola. Cuort e bien, ins anfla tscheu e leu ina persuna che sa malamein surlaschar e metter a liug membra dislocada. Per spir commiseraziun tractescha il plevon da **Sedrun** ils pazients. Ei fuss buca satisfatg a miu intent, sche jeu menziunass buca las enconuschientschas medicinalas da quei spiritual cul num Laurentius Schmid. Quei um sesurvescha dils pli sempels mieds da casa, culs quals el sa curar la glied intern- ed externamein. Sias extraordinarias enconuschientschas humanas e sia survetscheivladad rendan el aschi ventireivels en siu art, ch'ins sa sefidar da siu agid sco d'in miedi patentau. Nus lein aunc menziunar la classa dils pli opprimi e paupers carstgauns. Per quels exist'ei ina spenda cun in ugau. Ei vegn cheu repartiu graun e sal. Cun caschun da mortoris da glied beinstonta vegn ei era spendiu als paupers, caschiel, carn e vestgadira. Als murdius ei lubiu da casegliar dapertut e da tut temps. A rugadurs jasters vegn ei dau albiert en casa ni en nuegl. Schabegia ei ch'in jester vegn cheu malsauns, vegn quel spediun dil salter ni d'in auter official a **Mustér** ni a **Medel** e beinduras perfin sul **Cuolm** ad **Ursera**. Ins caveglia il malsaun bein cuvretgs u en ina canastra ni sin cavagl e transportescha el aschia d'in liug a l'auter. Sch'il zaccuder mantegn el aunc en veta ni perfin curescha el, ei il malsaun ventireivels, disdescha denton quella medischina, sch'ina outra vegn ei buca dau. Miera il malsaun en vischnaunca, vegn el satraus sco in auter. Il spiritual fa las ordinarias funeralias ed igl εμπrem genau va suenter bara.

15. Polizia dalla scola, digl art e dalla scienza

Scola

Quei uffeci ei adossaus als caplons da **Sedrun**, da **Rueras** e da **Selva**. Ils affons san serender en casa-caplania e retscheiver leu instrucziun en leger e scriver en romontsch e latin. Beinduras vegn era in laic admess. Las scolas entscheivan il november e cuozan entochen dumengia da

palmas. Spescha manegia ch'ei fussi pli cunvegnent da surschar il dar scola a personas laicas d'omisduas schlatteinas. Al spiritual duess vegnir surdau ina lavur d'instrucziun pli correspondent a siu character, numnadamein l'instrucziun en religiun e morala ed en auters arts e ciencias e quei mo alla giuventetgna masculina. Il cuntrari duessan versadas giuvnas sils onns instruir mattatschas pli grondas ella morala, en cuschinar, cuser e filar ed el tenercasa. La cuolpa d'ina mala sort arriva il pli savens dalla ignoranza e dalla nauschadad. Vul ins prevegnir ad ina tala sort, ston ins instruir ed educar la giuventetgna, ils vegls ein buca pli da perschuer. Nua che la giuventetgna gauda ina prudenta instrucziun ed ha tschaffen d'emprender, leu sa ins sperar tut bien. Nua che quei ei buca il cass, sedurmenta ins en marschadetgna, per sedestadar en ignoranza e stupiditad. Il fundament dalla scienza dat il lungatg mumma; quel ch'ei buca versaus e habels en quel, resta per adina in tup schani. In lungatg sto in carstgaun civilisau emprender da fundament e dominar quel en leger, scriver e tschintschar. Tgeinin ei denton pli adattaus e naturals ch'il lungatg mumma? Quel ch'ei ignorants en quel, baghegia senza fundament!

Art

Sco artists e quei ella pictura saiel jeu mo da signur Diogg, la mumma dil qual ei stada da **Tschamut** ed il qual ei aunc oz en veta zanza en **Svizra**.

Tiegl art san ins era quintar il mistregn. En **Tujetsch** dat ei enzacons miezmistregners sco scrinaris, lennaris, calgers, entginas cusunzas ed il fravi. En quei grau ei **Tujetsch** strusch provedius cul pli necessari.

Scienza

Sche jeu plaidel da scienza, manegel jeu cun quei il rom dalla litteratura, el qual **Tujetsch** ei adina sedistingius principalmein el dretg canonic, ella politica e specialmein ella teologia. Aunc buca daditg dumbrava **Tujetsch** quitordisch spirituals ed aunc ussa endisch.

El tschentaner vargau ein treis umens da **Tujetsch** sedistingui ella scienza; aschia pader Martin Bearth, il qual haveva extraordinaria memoria, il Virgilius ed autras ovras saveva el citar ordadora; plinavon il gesuit Hitz da **Selva** ed in cert N. Venzin, ils quals eran bein da casa en plirs roms dalla scienza. El present secul ein treis auters umens morts, che meretan da vegnir menziunai: decan Cristian Venzin, curonta onns plevon a **Tersnaus**, che ha scret la legenda dils sogns en in fin lungatg ed ediu igl urbari dalla pervenda a **Tersnaus** en latin; plinavon Vigeli Venzin, plevon a **Sedrun**, in fin predicatur ed exdecan. Giachen Antoni Degonda in fin e profund politicher, dal qual nus vein anflau pliras interessantas remarclas ella historia da **Tujetsch**.

16. Polizia dil spiritualessen

En **Tujetsch** funcziuneschan quater spirituals: il plevon ed in caplon a **Sedrun**, in caplon a **Rueras** ed in a **Selva**. Inaga ad onn, pli u meins il fenadur, ha liug a **Sedrun** in capetel. Spescha manegia ch'ils spirituals seigien buca salarisai sufficientamein per viver correspondentamein a lur stadi e praticar hospitalitad. In caplon pudeva lu vegnir sin 350 - 400 flurins; il plevon sin 1000 - 1200 flurins. Quels salaris derivavan dils beins pervenda e caplania, da capitals, stipendis, taxas stola e dieschma. Ils beins pervenda e caplania vegnevan lu manischai ed administrai dil plevon e dils caplons sez. Quei plascheva buca a Spescha, ed el s'expectorescha sco suonda: Il spiritual che vul ademplier las obligaziuns da siu uffeci e viver tenor siu stadi e sia vocaziun duess buca stuer s'occupar dalla economia, schiglioc sedistacca el da siu stadi e vegn in pur ni in negoziant ni omisduas. Per saver vegnir atras senza quitaus e fastedis e per saver sedidicar exclusivamein a siu uffeci ed a sia clamada stuess in caplon silmeins haver in salari da 600 flurins ed il plevon 664 flurins. Spescha vul cheutras scaffir als caplons ina megliera situaziun pecuniara sin donn e cuost dil salari dil plevon.

Partenent il survetsch divin scriva pader Placi a Spescha: Quel duei vegnir tenius il temps fixau, cun devoziun, mo esser cuorts, pertgei in liung survetsch divin dat donn alla sanadad da gliued veglia ed affons ed unfisescha era ils auters. In priedi duei insumma buca cuzzar pli ch'ina mes'ura, pertgei quei ch'il spiritual sa buca dir en quell'uriala ei da memia, ton per la capientscha dil pievel sco era per la habilitad ed eloquenza dil predicatur.

Tujetsch ei ina cuntrada selvadia, il pievel ei basignus ed il temps da lavur cuorts. Tgi che vul magliar tenor basegns sto luvrar stediamein. Per quella raschun duess ei vegnir smesau empau il far firau. Sche **Tujetsch** dismettess dudisch firaus, resultass quei in spargn da 66 flurins. Applicond quels en favur dalla scola per la giuventetgna, fuss quei a miu manegiar pli nizeivel ed edifficont che far tieviamein oraziun, far mo miez firau ed ira marschamein entuorn.

17. Polizia d'uiara

Tujetsch ei circa in quarta dil cumin dalla **Cadi** e sto era metter neu la quarta part dils umens. Mo con ludeivel e nizeivel fuss ei, sche **Tujetsch** mettess en pei ina partida umens giuvens, exercitass quels ellas armas e mettess neu ina provisiun d'artehels d'uiara. Scadin burgheis d'ina republica duess esser in guerrier, e mintga guerrier duess enconuscher il mistregn dallas armas e sepraticar en quel. Tgei fin pren ei, sch'ei rumpa ora in'uiara ed il schuldau sa far pauc auter che cargar in fuortga ni in tarden? La davosa uiara, 1799, ha mussau eclatantamein, tgei consequenzas il buca capir da far uiara ha. Jeu giavischel, che cun donn vegnien ins silmeins pli prudents.

18. Natira, moda e maniera da viver ed isonzas dils Tujetschins

Quei ch'il diamant ei denter las cristallas ed igl aur denter ils metals, quei ei il carstgaun denter las creatiras viventas.

En quei che appartegn la schlatteina humana sai jeu dir, senza vuler flattar, ch'ils Tujetschins san vegnir quintai ella classa dils pli bials carstgauns dallas muntognas. Els ein da naschientscha bials carstgauns cun ina emperneivla color alv-cotschna. Carschend si sespiarda denton la bellezza dalla natira tier biars, perquei ch'ins datga memia pauc la proprietad vid ils affons, metta pauca peisa sin buns letgs, ventilescha buca las stanzas, fa quasi mai bogn, lai tractar, alzar, purtar e curdar els da tattas veglias.

Ils umens ein generalmein da mesauna lunghezia; plirs fan denton aunc adina sis peis e dapli ed ein da biala statura e fermes. Dapi tshunconta onns ei zuar la fermezia e grondezia dils Tujetschins ella digren. Sche quella midada deriva dal guder memia bia truffels, dalla munconza da paun e latg, dal squetsch dalla lavur ni dalla peisa dils deivets ei a mi buca enconuschent.

Sch'ins pareglia la fermezia d'in giuven da 24 onns cul Mihel de Pally, che alzava ina brèl da circa tshunconta mesiras aua (pressapauc 80 kilos), culs vivents dad oz, ston ins sesmarvegliar. Sch'ils umens da **Tujetsch** purtassen vestgadira cun meglier tagl e pli biala color, sch'els sescultressen e rugalassen auteruisa lur barbas e cavels, purschessen ei in bia pli emperneivel aspect.

Las femnas ein da decanta e bein proporziunada carschientscha; lur fatschas ein carinas e da color sco vin e latg, lur cavels liungs e blonds, lur pass svelts e sidretg, lur plaid sperts e viscals. Lur cavels astgassen esser rugalai meglier e la vestgadira pli accumulada; insumma lur vestgadira savess esser pli semplia, buca schi artificiala e da provegnientscha jastra.

Bia giuvnas mattauns van ord la val sco fumitgasas. Muort lur bellezza fan ellas leu enconuschentschas e maridan lu. Cheutras va era lur facultad dalla val ora. Ins di che sin quella moda hagien ils da **Tujetsch** piars 100'000 flurins el decuors da siatonta onns.

Schegie che las femnas ein fetg fritgeivlas, crescha la populaziun tuttina buc. Il maridar dallas femnas egl jester, igl entrar en survetsch dils umens egl exteriur, ed ualti bia mortoris, impedeschan la carschen dalla populaziun. Buca savens contonscha ina persuna il tschienavel onn. Ins viva cheu senza precauziun per la sanadad. Gl'unviern vegn ei luvrau memia pauc e la stad memia bia.

Alla moda e maniera da viver, ston ins era quintar la vivonda. Il vin veltlin, schegie buca adina dalla megliera qualitat, tegn ins fetg ault; plinavon vegn ei preferiu tut quei ch'ei dultsch; sco puma, ris, castognas, mèl, groma criua e groma tratga. La vestgadira indigena ei da launa e glin, products dalla tiara che vegnan preparai dalla femnas. Importau vegn ei mangola, lenziel e seida. Ils umens han pign talien per biala vestgadira, fan pauca feda dalla color e dil tagl e survesan bein enqual scarp e tac.

Las femnas denton han tut auter gust per biala fina vestgadira; ei sto neunavon rauba jastra, cun la quala ellas sepresentan sco tons pivuns. En general ein ellas zuar bein proporziunadas e

da stupenta figura, mo fagessen megliera impressiun sch'ellas paradassen cun products dalla tiara. Cun la loma launa ed il fin glin da **Tujetsch** savess'ins preparar stupenta materia, sch'igl art da teisser e teisser endretg vegness introducuis.

Ils Tujetschins ein dotai cun bials talents: bia humor, honestiudad, gentilezia, migeivladad e cumpassiun. Insumma, ins sa dir dils Tujetschins, ch'els seigien ina naziun separada dil mund malign, in pievel da tema da Diu, activs e luvrus e da natira nunlavagada.

Per giugs muossan ils Tujetschins bia affecziun. Ei vegn giugau hartas, dau heighels e dau bia platta (platta stetgel). Quei ei ina enzenna ch'els seigien da buna cumpignia e da legra tempra.

Spescha descriva aunc detagliadamein ils usits che vegnan praticai cun caschun da battens, mortoris e nozzas sco era entgins divertiments dalla giuventetgna. Partenent il salid e la beneventaziun scriva Spescha:

Ils umens traian capiala u capetscha e las femnas fan in pign enclin cul schanugl. Il salid secloma: Bien di e buna sera! La risposta: Bien onn! Igl engraziament survarga pia il giavisch.

Amitgs e parents vegnan salidai cun: Seigies beinvegna ni beinvegnida! La risposta: Dieus engrazi! ni Pagh Dieus! Indicond ils grads da parantella remarca el: Buc in lungatg a mi enconuschents, numna la parentella schi exact e perfetg sco quel. Aunc in per proverbis partenent la parentella: Basarin, basaret dat lètg; il quart e quint grad lateral lubeschan la lètg tenor dretg economic. Cun baserin, basaret, finescha la parentella tut endretg!

Sin bunas tschaveras ein ils Tujetschins laghegiai sco sin pauc auter. Quellas vegnan principalmein en damonda da nozzas, perdanonzas e tscheivers. Cheu vegn mess a meisa tut il bien ch'ins ha zana en provisiun: carn fimentada e carn frestga, barsada, cotga e sferdada, ris, castognas, groma, patlaunas, fava da près, tustgets, nudels plats, capuns, raviuls e differentas sorts caschiel, peiver e latg, vin denton buca savens.

Era las perdanonzas vegnan festivadas buca mo sigl altar, era sin meisa. Pli da vegl, nua ch'ins lev' aunc esser andantamein pietus e secarteva d'era daventar salvs entras recreaziuns dil tgierp e dil cor, era la carezia e sociablidad reciproca pli gronda.

Ils davos dis da tscheiver seveschlavan plirs purs cun lur masseras, procuravan per vin, il da dir rabbitschava mintgin sez. Lu vegnev'ei puschnegnu e marendau, paterlau e saltau e quei en oreifra perinadad e concordia. Spescha alleghescha aunc sco giugs e divertiments dalla giuventetgna: las mantinadas, il better schibas, giugar las scadialas ed il giug dalla dertgira nauscha. Da saltar, per sesez, er'ins buca maufers.

Denton quei ch'era il pli grond plascher dalla giuventetgna, ha ina certa cardientscha blaua pervia digl uors smessau e per part dismiss. Igl uors caschunava ualti cativas devastaziuns denter la biestga. Ins ha cheu tratg l'ortga consequenza: igl uors desisti da sias attaccas e scappi ord la val, sch'ei vegni mess tiarms als divertiments e sulazs dalla giuventetgna. Ins ha pil mument schau esser il saltar e mantinadas. Quei ei stau in iertg e crudeivel proceder. Igl uors ei buca vegnius ella val perquei che la giuventetgna era legra; el banduna era buca la val, perquei ch'ella ei tresta. U che la nuscheivla existenza digl uors ei in castitg da Diu, ni ch'igl ei ina caussa naturala. Supponend igl εμπrem cass, fuss ei caussa digl entir pievel da far penetenzia per allontanar il castitg. Prendend il secund cass, ei scadina disposiziun da tala natira inutila. Tiaras e pievels civilisai scamondan buca il sedivertir dalla giuventetgna, tscherchan denton da moderar quel ed ein dasperas pli prudents e pietus che nus. La restricziun dalla giuventetgna ha schliatas consequenzas. Ella renda quella tresta, deprimida e lassia, inclinescha ella alla maltempranza el guder ed ad autras extravaganzas. Quei ei il fretg da quei ch'ils flattaders e pedants semnan per rubar alla giuventetgna il pli car.

Ils da **Tujetsch** mettan gronda peisa sin processions. Ei van duas ga ad onn a **Mustér**, inaga sil **Munt Avelin (S. Gottard)** e mintga sonda da stad a **Zarcuns**. Era en favur da megliera aura vegn ei fatg bein enqual procession.

Spescha era buca propi amitg da bia firaus e liungas processions e s'expectorescha en in liug. Igl ei endretg da salvar las isonzas da nos antenats, mo aunc pli ludeivel eis ei d'execuir ellas endretg ni dismetter ellas diltut. Il sacrifici dalla devoziun ei plascheivels a Diu, mo el duei buca esser marschs e tievis. Dieus ei era aschi buntadeivels, ch'el pretenda da nus buca bia dapli, che quei che nus savein dar ad el levamein e da buna voluntad. Entras questas e semegliantas explicaziuns eis el vegnius empau en discredit tiels Tujetschins.

Spescha concluda quei capetel sco suonda. Finalmein lein nus aunc ina gada resumar il natural dils Tujetschins. Nus vesein els aschia, sco quei che lur aria fina, lur aua clara, lur situaziun cun sias qualitäts naturalas, presentan els a nus. Els muossan talent pigl art dalla musica, dalla pictura e pigl art da saltar. Ella teologia han els produciu excellents umens. Danunder deriva ei, ch'ei maunca en auters roms dalla scienza semeglionts umens? Ei maunca ina correspondentia instrucziun dalla giuventetgna, alla quala ils duns natural che Dieus ha dau, vegnan opprimi. Savens hai jeu accentuau e repetel aunc inaga: La beadientscha ed il beinstar d'in stadi, seigi quel lu aschi pigns sco el vul, dependa dalla scienza, dalla litteratura e digl art.

19. Polizia da malsognas e mortoris

Quei ei in impurtont artechel che meritass da vegnir tractaus da fundament e quei d'in um d'expienza en quei rom.

Essend che nus vein allegau pliras ga, che la populaziun da **Tujetsch** ei dapi entgins tschentaners en digren, sto ei tuttina esser in evident motiv che vegn en consideraziun e quei ei buc in auter che las frequentas malsognas ed ils suandonts mortoris. Ei fuss giavischeivel, ch'in specialist seschass neu ed intercuress il motiv ed ordinass las adattadas medischinas.

Quel che ha il cletg da posseder ina sauna e resistibla natira, quel sto arrivar da buns geniturs. El sto ver ina mumma da quitau e da prudientscha che porti, nutreschi e vestgeschi el cun tut adatg e detti era instrucziun tgei seigi profiteivel ni nuscheivel da guder.

Mia mumma ei maridada da 26 onns; ella era plein fiug, veva vestas cotschnas ed era sauna sco in pèsch. Ella ha parturiu tschun affons el termin da mintgaga treis onns. Ella ei vegnida sin otgonta onns senza esser stada inaga malsauna. Per disgusts e fastedis en consequenza da mia deportaziun e cun assister senza precauziun a malsauns contagiis eis ella morta, mo havess tgunschamein saviu vegnir sin tschien onns. Da tschun affons ha mo in giu la virola e quei, sco ella scheva sezza, muort negin schanetg duront la gravidonza da quel.

Il bab, in um da extraordinaria fermezia corporala, ei maridau cun 28 onns. El haveva negina mesira ella lavur e bueva savens freid. Ina buida aua freida sin ina suada ha terrau el da curonta onns.

Il carstgaun che vul esser sauns sto necessariamein esser patrun da sesez, frenar ses regls e gargiaments. El sepertgiri da gretta, vendetga, malenconia e d'exagerai fastedis e da fitgada stinadadad. El sesprovi dad haver tempronza e mesira cun durmir, vegliar, luvrar e magliar, ir e star, cun leger e patertgar, e dapertut. Vestgadira e resti da letg dueien corrispunder alla temperatura, alla persuna e vegliadetgna. Memia gronda vestgadira ei ridicul, memia pintga malcumadeivel e nuscheivel. Buc in member ei a miu maniar aschi sensibels sco la sola pei. Calzers e caltscheuls dueien esser adequats al pei ed al temps. Mai duei ina persuna semetter a letg cun peis freids e mai star eri cun peis freids e bletschs.

Era las habitaziuns dueien esser construidas, ch'ellas dettien buca donn alla sanadad. Ins duei buca vertir en casa malemperneivels friads, ventilar las stanzas e fimentar en cun rauba aromatica. Vischala da cuschinar e da meisa duei esser e vegnir tenuta schubra. Durmir duei ins pli bugen sin in baun, che en in letg tschuf. Mai visitar malsauns senza precauziun, principalmein cu ei setracta da malsognas contagiusas.

Mintgin sepertgiri da brentina spessa, humida e freida e da ferdaglia murdenta. En semeglionts cass duei ins adina cuvierer bucca e nas. Era sepertgitar da puorlas nuscheivlas, sco puorla da caltschina, da gep, da coniv e glin. Denton ei tut quei che jeu hai scret partenent la sanadad da pintga valeta, sch'ei maunca in schubra ed experimentada cuschiniera, la quala capescha da cuschinar secund igl usit dalla tiara e capescha era da far paun endretg.

20. Polizia d'epidemias

Entochen igl onn 1584 anflein nus buca ch'ei seigi nudau epidemias en **Tujetsch**. Tenor las annalas dalla claustra da **Mustér** duei esser miert quei onn 800 persunas. Per gidar a satrar ils morts han ins stuiu pladir gidonters si dad **Uors la Foppa**. Entuorn igl onn 1618 eisi stau ina outra muria. Contas persunas ein lu mortas, relata la historia buc. Igl onn 1637 ei vegnida la tiarza muria. Las duas empremas epidemias numnav'ins la pesta, la muria gronda, la tiarza, la muria dallas biernas. Siatonta persunas ein lu idas vi ella perpetnadad. In cert Udalricus Deflorin, mistral, ha anflau in mied cumprovau. Duront ch'ils ses eran serendi en baselgia, ha

el, secartend da senz' auter stuer murir, tagliau si la biergna, ed ei serestabilius. Si **Cungieri**, han ins anflau ina dunna morta, vid il sein dalla quala tezzavan schumellins. Quella dunna derivava dalla veglia e nobla famiglia dils „de Medel". In da quels schumellins ei vegnius „landrehter", l' auter ei staus il renomau avat Adalbert II de Medel. Quella pesta ei serasada tochen **Segnas** e leu entuorn. Igl avat da gliez temps, Augustinus Stöckli, ha ordinau oraziuns, gigena ed empermischuns. La pesta ei svanida senza pli grondas e nuscheivlas consequenzas.

Tenor miu saver ha ei dau suenter en **Tujetsch** neginas semegliontas murias. Disgrazias tras lavinas han denton augmentau ils mortoris sin 40 tochen 60 ad onn.

Conclusiun

Avon ch'entscheiver quella ovra, hai jeu ponderau la caussa madiramein. Mia finamira ei stada da render il carstgaun ventireivels. Ella emprema part hai jeu descret la part geografica, ella secunda la part historica ed ella tiarza la situaziun politica dalla **Val Tujetsch**. Priu tut ensemen hai jeu vuliu crear ina ovra economica e cheutras promover il beinstar e la beadientscha dils carstgauns e principalmein dils habitonts da **Tujetsch**. Per spir simpatia viers ils Tujetschins hai jeu scret quella ovra.

P. Placidus Spescha

Amplificau ed elavourau da Tarcisi Hendry. L'entira ovra da pader Placi a Spescha ei cumparida en "Placidus a Spescha - Beschreibung der Val Tujetsch» Edition und Einleitung von Ursula Scholian Izeti - Chronos 2009, archiv communal 16.498.

Baselgia sogn Vigeli a **Sedrun**. Semegliontamein ha la baseglia segiramein era viu ora alla fin dil 19avel tschentaner. En egl crodan la crappa clara si sut las finiastras, carteivel fatg novas e pli pintgas, e lu era la crappa clara giudem, sco sche cheu fuss vegniu fatg midadas. Enconuschent ei nuot. La baseglia stat filau suenter il **Run** giu - la conseguenza digl onn 1834, lu cul **Drun** ei semenaus viers il vitg e menau naven ina part dil santeri vegl.

Vigeli Beer (1892-1979), scrinari, numnaus il Carliner (sia mumma veva num Carlina e muort tons Vigeli Beers ha el survegniu quei surnum per saver da tgeinin ei setracti), da **Sedrun** remarca en sias notizias: *Duront la malaura d'anno 1834 staupa il **Drun** il vau normal e volva sia direcziun en quest cantun dil glatsch (oz piazza da giug) per 45 grads viers **Sedrun** el vau pli a bass e da leu en lingia grada viers il **Rein Anteriur**. Magliond la val adina pli afuns*

encunter santeri vegl, il qual ins haveva aunc schau star bi ed entirs suenter haver translocau la baselgia per duas tiarzas anora. Anno 1691 entschiet a scarpar giu e baghegiau si. Da mesanotg han ins en tutta dracca cavau si vischals frestgs e satrau e translocau els.

Il santeri, sco la foto muossa, ei vegnius sanaus e midaus dallas fossas da famiglia en fossas singulas igl onn 1959. Dapi lu eis el aunc vegnius engrondius duasga viers sid!

